

סקירת ספרים חדשים

עורכת המדור: אלישבע סדן

אורי אבירם (עורך) (2003). **הכשרה אקדמית לעבודה סוציאלית בישראל: עבר, הווה ועתיד. תל-אביב: צ'ריקובר. 186 עמודים.**
סקר: ברוך עובדיה.*

כבוגר המחזור הראשון של בית-הספר לעבודה סוציאלית על-שם פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים, זכות היא לי להביא בפני הקהל הרחב אסופת מאמרים ודברים לרגל מלאות 40 שנה לפתיחת בית-הספר האוניברסיטאי הראשון לעבודה סוציאלית בישראל. הקמת בית-ספר זה בשנת 1958 היתה נקודת מפנה בהתפתחות העבודה הסוציאלית כמקצוע בארץ בכלל, וכפרופסיה בפרט. בזמן פרסום הספר, לפני שנתיים בערך, התקיימו לימודים אקדמיים כאלה בחמש אוניברסיטאות ובשש מכללות. בשנת תשס"א, שנתונה מובאים בספר, קיבלו 1,136 בוגרים תארים בעבודה סוציאלית, מהם קיבלו 279 תואר שני ו-14 הוכתרו בתואר דוקטור.

הספר מתחיל בפתח דבר מפרי עטו של רלף גולדמן, מי שעמד בראש הג'וינט העולמי בשנים 1976–1986 והיה במשך שנים רבות מעובדיו הבכירים של הארגון הזה. הוא מצביע על תפקידו החשוב של ארגון פילנתרופי יהודי עולמי זה בהקמת בית-ספר להכשרה אקדמית של עובדים סוציאליים. בית-הספר נקרא על שמו של פאול ברוואלד, מי שהיה נשיא הג'וינט בשנים 1932–1940, בעת שהארגון סייע ליהודים בברית-המועצות, ואחר כך לפליטים יהודיים באירופה, להימלט מן המשטר הנאצי. הג'וינט מילא תפקיד חשוב בסיוע הומניטרי לשארית הפליטה באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה ועם הקמת מדינת ישראל – בכינון תשתית של שירותי בריאות ורווחה עבור האוכלוסיות החלשות ובמיוחד אלה מהן שכללו עולים חדשים. הג'וינט ממשיך להשתתף גם היום בקידום שירותים חיוניים בארץ ובעולם.

בספר מובאת הקדמה מפרי עטו של העורך, פרופ' אורי אבירם, ואחריה שלושה חלקים: בראשון נכללים חמישה מאמרים על ההיבט ההיסטורי של ייסוד בית-הספר ותורמתו לעיצוב המדיניות החברתית בישראל; בשני מובאים מאמר ורבי-שיח על תמורות וסוגיות בהכשרה למקצוע העבודה הסוציאלית בישראל; בחלק השלישי

* ברוך עובדיה הוא מורה בכיר בחוג למדעי ההתנהגות במסלול האקדמי, המכללה למינהל.

נכללים שלושה מאמרים על תפקידו המשתנה של העובד הסוציאלי ומובאות דוגמאות מתחום בריאות הנפש. כמו־כן מובא כאן דיון.

כמו ברפואה, גם בעבודה הסוציאלית, המעורבות של יהדות ארצות־הברית בתוכניות ההכשרה למקצוע קבעה במידה רבה את הרוח ואת כיווני ההכשרה, את תכניה ואת שיטותיה. בכך היא הטביעה חותם על אופיה של הפרופסיה בישראל. הרמן שטיין מביא תעודה בעלת חשיבות לחוקרי תולדות ההכשרה האקדמית לעבודה סוציאלית בישראל, אך יותר מכך הוא חושף טפח מדרכי עבודת הג'וינט בסיוע לארצות חוץ ולכבוד שהמוסד רוחש לצרכים ולנהגים המקומיים ("ביה"ס לעבודה סוציאלית על שם פאול ברוואלד": היבטים היסטוריים, עמ' 23–47). עבור מי שעדיין זוכר את האוניברסיטה העברית בתקופה המתוארת ואת הנפשות המעורבות בתהליך ההקמה של בית־הספר לעבודה סוציאלית על־שם פאול ברוואלד, המסמך מרתק גם אם מייגע מעט בשל פירוט היתר שבו.

בספר מובאים מאמרים של שניים ממעצבי הביטחון הסוציאלי בישראל – פרופ' ישראל כץ ופרופ' אברהם דורון, ששילבו בקריירה המקצועית שלהם מחקר, הוראה וניהול ברמה הגבוהה ביותר, והשפיעו על מדיניות הרווחה והשירותים החברתיים בישראל, במיוחד בשנות ה־60, ה־70 וה־80 של המאה הקודמת. בעוד שבתחום ההכשרה למקצוע שלטו בכיפה הנחות היסוד והשיטות האמריקניות, הנה בחשיבה החברתית, ובמיוחד בתחום מדיניות הרווחה והביטחון הסוציאלי, פילסה לה מדינת ישראל את דרכה בהשפעת מודל הרווחה הבריטי ותפיסות סוציאל־דמוקרטיות שעמדו ביסוד מדינת הרווחה האירופית. ישראל כץ היה ער להבדלים בין הכלכלה הארופית לזו האמריקנית ולהשפעותיהן על ישראל. חרף ההשפעה הגדלה והולכת של האחרונה, הוא ביקש והצליח לקיים קשרי חשיבה וחילופי ידע עם בית היוצר של מדינת הרווחה הבריטית, מה שתרום רבות לחשיבה הישראלית באותה עת. הוא מתאר את היחלצות בית־הספר מן ה"הסגר הרעיוני" האמריקני ויצירת הקשר עם בית־הספר הלונדוני לכלכלה ועם ריצ'רד טיטמוס (עמ' 50). יכולתו של ישראל כץ לתצפת על המציאות באורח מפוכח וביקורתי ראויה לתשומת לב מיוחדת: "מאז ייסודו של בית־הספרנו, נסתייענו בפירותיה ובהישגיה היחסיים של מדינת הרווחה. תרומתה לכל שירותינו החברתיים לא מוטלת בספק. ברם, כבר הגענו לדעתי לקיצה של מדינת הרווחה, ... ככל שהייתה מפוארת בהישגיה, כך כבר מיצתה את עצמה... ואין ביכולתה להיות עוד אפקטיבית בתנאים החדשים של ימינו." (עמ' 51).

אברהם דורון, חתן פרס ישראל, סוקר במאמרו את השפעת בית־הספר על־שם פאול ברוואלד על המדיניות החברתית ועל כלל מערכות הרווחה בארץ. הוא מצביע על הדוח של פיליפ קליין, שסקר את הצרכים בישראל עבור הג'וינט, כרקע להכנות להקמתו של בית־הספר בארץ, תוך שיתוף פעולה בין משרדי הסעד, בית־הספר

הקיימים לעבודה סוציאלית בירושלים ובתל-אביב והאוניברסיטה העברית בירושלים. בסקר שלו מתח קליין ביקורת חריפה על שיטות הטיפול במשפחה שהיו נהוגות באותו זמן ועל הסיוע הכספי שניתן לה: "בשטח הטיפול במשפחה והסיוע הכספי, שהם מהווים אבני יסוד לשירותים הסוציאליים, קיימים ליקויים וחסרונות רציניים עד כדי כך ששטחים אלו מפגרים בעשרות שנים אחרי הישגי המדינה בשטחים אחרים." (עמ' 54). קביעה זו הציבה אתגר בפני בית-הספר, אשר שם לו למטרה לתרום לעריכת שינויים ורפורמות, ש"הביאו ליצירת מערכת מודרנית של הבטחת הכנסה הפועלת כיום במדינה." (שם).

אחד הצעדים החשובים לקראת השגת מטרה זאת היתה הקמת ועדת כץ (1963) לקביעת מכסות מינימום לתמיכת סעד והגדרת הזכות לקבלת סיוע. הוועדה הציעה מדיניות לרפורמה במערכת הסעד, שהניחה את הבסיס לחוק הבטחת הכנסה (1980). חוק זה "קבע רשת ביטחון לאומית המבטיחה הכנסת מינימום לכל תושבי ישראל הנקלעים למצוקה כלכלית." (עמ' 55). עירנות מורי בית-הספר להתפתחות העוני ובעיותיו הביאה, בין השאר, להקמת ועדת ראש הממשלה לילדים ונוער במצוקה, שריכוז ישראל כץ בשנות ה-70 ואשר שימשה בסיס לפיתוח תוכניות רבות עבור ילדים ובני נוער מאוכלוסיות הנתונות במצוקה. תרומה חשובה נוספת של מורי בית-הספר בשנות ה-80 היתה בהכנות לקראת חקיקת חוק ביטוח סיעוד.

מאפיין אחד של טובי המורים בעבודה הסוציאלית הוא מעורבותם בעבודת השדה ברמות השונות והיותם גשר בעל משמעות בין העיון, המחקר וההוראה ובין הפרקטיקה. המנהלת הראשונה של בית-הספר לעבודה סוציאלית על-שם פאול ברוואלד הקדישה קורס מיוחד לפעולה חברתית, שנועד לחנך לפעילות חברתית המכוונת לחולל שינוי הן ברמת המיקרו והן ברמת המקרו בשדה.

פרופ' אליעזר יפה, שסמוך לעלייתו מארצות-הברית החל ללמד במחזור הראשון, ביקש ליישם את משנתו באמצעות עבודה בשדה, כאשר יצא לנהל את המחלקה לעבודה סוציאלית של עיריית ירושלים. הוא היה הראשון שעשה הפרדה ברורה בין הסיוע הכספי לנוקקים ובין העבודה הטיפולית של העובד הסוציאלי. הוא הקים את היחידה המוניציפאלית הראשונה בארץ לתכנון סוציאלי, והעדיף השמת ילדים במשפחות אומנה על-פני השמה במעונות (עמ' 58). מאוחר יותר הוא הניח את היסוד לחקיקת חוק האימוץ הבין-ארצי (1996), המאפשר אימוץ כזה בארץ (עמ' 62).

פרופ' יונה רוזנפלד, אף הוא חתן פרס ישראל, התמקד בתהליך של שינוי גישת החברה, במיוחד בהומניזציה של שירותי האנוש (עמ' 65). הוא היה מן הראשונים שנתנו את הדעת על סכנת "ההזדרות" של איש המקצוע, ומציג את תפקיד בית-הספר לעבודה סוציאלית בהכשרת עובדים ועובדות סוציאליים הרואים בפונים לשירותיהם צרכני שירות הזכאים לכבוד. הוא מציג במאמרו את ההיבט הקליני של ההכשרה,

ומצביע על כך, שחלק גדול מן הידע הנחוץ לעובדים סוציאליים נמצא "בשדה" (עמ' 66-67).

פרופ' רוזנפלד מתמקד במשתמשים בשירותים החברתיים. הוא מדבר על התמורה בהתחקות לא רק אחר ידע המסביר את התופעות החברתיות, אלא גם אחר ידע מכוון פעולה, תוך עבודה עם שותפים ובניית שותפויות. הוא מצביע על חיוניות "המעבר מהפוזיטיביזם והרציונליות 'הטכנית' לקונסטרוקטיביזם המבוסס על חקר ותהייה על עצם העשייה ובשיתוף עם העושים." (עמ' 67). בהתייחסו אל העתיד הוא מזהיר מפני נסיגה ממדינת הרווחה ומשירותים אוניברסליים ומהיסחפות יתר אחר הפרטת שירותים. על המדינה להבטיח מתן שירותים לאלה שאינם מקבלים שירות מאחרים.

מאמרו של שפירו, שרר, קורין-לנגר ווייס סוקר את התפתחותה של העבודה הסוציאלית בארץ עוד בטרם קום המדינה, במיוחד מאז 1931, עם הקמת המחלקה לעבודה סוציאלית בוועד הלאומי בראשות הנרייטה סאלד, מי שהיתה נשיאת ארגון הנשים "הדסה" בארצות-הברית ("התפתחות מקצוע העבודה הסוציאלית בישראל", עמ' 73-92). המאמר מתמקד בהתפתחות המקצוע כפרופסיה.

רבי-השיח בהנחיית אורי אבירם, שהשתתפו בו נציגים מבת-ספר שונים לעבודה סוציאלית בישראל – ראובן שינדלר, יוחנן וזנר, דוד גוטמן, יונתן אנסון ומיכל שמאי – עמד על התמורות המתחוללות במקצוע. שינדלר הצביע, בין השאר, על הצורך להכיר במורכבות ההתמודדות עם צורכי האדם ועל ההכרח לפתח גישה רב-תחומית אשר תוביל את המקצוע להשתלבות עם דיסציפלינות אחרות (עמ' 96-97). וזנר העיר על הצורך בשינוי במוקד העניין המקצועי, מאוכלוסיות יעד למושאי טיפול מצביים כמו איכות חיים של פרטים, משפחות וקהילות (עמ' 101).

העבודה הסוציאלית בתחום בריאות הנפש נבחרה להדגים את התמורות שהתחוללו במקצוע. לכך מוקדש החלק השלישי של הספר, ובו מאמריהם של שולמית רמון ("עבודה סוציאלית בתחום בריאות הנפש בבריטניה", עמ' 117-125), יחזקאל טלר ("תפקיד העובד הסוציאלי בתחום השיקום בבריאות נפש", עמ' 126-132) ואורי אבירם ("תפקידו של העובד הסוציאלי בתחום בריאות הנפש: האם הפרופסיה נענית לאתגרים?" עמ' 133-158). לסיום חלק זה של הספר מובא דיון בהשתתפות מקס לחמן, חני אורון ומרים זינגר (עמ' 159-174).

פסיכיאטרים ופסיכואנליטיקאים, שהיו דמויות מפתח הן בהוראה והן בשירותי בריאות הנפש, שימשו דמויות להזדהות מקצועית עבור רבים מן העובדים הסוציאליים שפנו ללמוד ולעבוד בתחום בריאות הנפש. רבים מן העובדים הסוציאליים, שהתחנכו מלכתחילה על ברכי המודל הרפואי והיוקרה הגבוהה שנהנה ממנה הטיפול הפסיכותרפויטי, נמשכו לתחום זה. אחת התוצאות מכך היתה זניחת עבודת השיקום, שחייבה, בין השאר, לעסוק בפונקציות בין-אישיות וסביבתיות ובכלל זה, לצאת

מכותלי המוסד המטפל אל הקהילה, עיסוק שנתפס כפחות מעניין, טכני במידת מה ודורש פחות מיומנויות אינטלקטואליות ותחכום. כך, בשעה שהביקוש למקצוע רב ותרומתו לחולים חיונית, דווקא בתהליכי האל-מיסוד שהוא מיומן לטפל בהם, העובדים אינם מוצאים בכך עניין במידה ראויה. אבירם עומד על הפונקציה המרכזית שעובדים סוציאליים יכולים למלא במערכת הטיפול בבריאות נפש, הן ברמת הטיפול האישי והשיקום, הן בתכנון ובהקמת שירותים, והן בהעצמה האישית והחברתית של הלוקחות (עמ' 146-149). הדבר תלוי, להערכתו, ברצון למלא תפקיד שהוא שונה ממה שנטו למלא במערכת זו עד לאחרונה. השאלה המתעוררת היא, מה יכול לחולל את התמורה המיוחלת, פרט לשינוי בתודעה. מרוח הספר ניתן לחשוב, שלמערכת ההכשרה האקדמית, הקלינית והמחקרית, עשוי להיות בכך תפקיד של ממש. נראה הדבר, שאתגר זה עדיין ניצב בפניה.

למרות היקפו המצומצם של הספר, והאיכויות הלא אחידות של המאמרים הכלולים בו, יש לספר זה חשיבות היסטורית. הוא מעיד על התפתחותה של העבודה הסוציאלית, תפקידה בקידום המדיניות החברתית וחקירתה בראשית דרכה של מדינת ישראל. הסוגיות שהוא מעלה בתולדות הכשרת העובדים הסוציאליים ראויות להילמד ולהיזכר.

ג'וני גל (2005). **ביטחון סוציאלי בישראל**. ירושלים: מאגנס. 160 עמודים.

סקר: שמעון שפירו.*

ספרו של גל הוא הספר השלישי על הביטחון הסוציאלי בישראל שהופיע במהלך שלושת העשורים האחרונים. קדמו לו ספרו של מאיר אביזוהר, "כסף לכל: התפתחות הביטחון הסוציאלי בישראל" (אביזוהר, 1978), וספרם של אברהם דורון ורלף קרמר "מדינת הרווחה בישראל" (דורון וקרמר, 1992). מחברי שלושת הספרים קיבלו החלטות דומות בדבר הגדרת גבולות הנושא. אצל שלושתם המונח "ביטחון סוציאלי" מתייחס לתוכניות שתכליתן הבטחת רמת ההכנסה השוטפת של יחידים ומשפחות. יתר על כן, הגדרת גבולות הנושא נוטה להיות מוסדית, ולחפוף במידה רבה את תחומי הפעילות של המוסד לביטוח לאומי, ותחומים (למשל, פנסיה מעבודה) שהיו עשויים להיכלל במסגרת הביטוח הלאומי. תוכניות הבטחת הכנסה שמפעילים גורמים אחרים, כמו משרד הביטחון, זוכות לתשומת לב מוגבלת יותר.

* שמעון שפירו הוא פרופסור בבית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב.

יתר על כן, בדומה לעבודות על "ביטחון סוציאלי" שנעשו בארצות אחרות, שלוש הספרים משאירים את נושא הדיור מחוץ למסגרת הדיון. לכאורה, אם נפרש את המונח "ביטחון סוציאלי" כפשוטו, היה מקום לכלול בו תוכניות להבטחת קורת גג, בין שמדובר בסבסוד שוטף של הוצאות לדיור, ובין שמדובר בסיוע לרכישת נכסי דיור. הדיור הוא מרכיב כה נכבד בהוצאות המשפחה, ולבעלות על נכסי דיור השפעה כה רבה על מצבן של משפחות, שהשאת נוסא זה מחוץ לדיון על ביטחון סוציאלי תמוהה. טיעונים דומים אפשר להעלות גם בדבר תוכניות ביטוח בריאות.

ברם, במקום להתלונן על מה שאין בספר שלפנינו ובספרים אחרים על "ביטחון סוציאלי", מוטב שנדווח לקורא על מה שיש בספרו של גל. הספר פותח בפרק שכותרתו "מושגי יסוד". פרק זה עוסק בעיקר בשלושה נושאים: מקורות המימון של מערכת הביטחון הסוציאלי, המטרות שתוכניות אלה אמורות להשיג, ודפוסי הפעולה שלהן. גל מונה מספר מטרות שתוכניות הבטחת הכנסה אמורות להשיג, ממניעת עוני או הקלתו, דרך חלוקה מחדש של משאבים על-פני מחזור החיים, ועד עידוד ההשתלבות בשוק העבודה. המטרות מנוסחות ומוסברות בבהירות, ובשל כך הן משמשות נקודת מוצא טובה להערכת מידת האפקטיביות של המערכת, שנדונה בפרק הסיכום. אשר לדפוסי הפעולה, המחבר מבחין בין דפוסי פעולה של סעד (הקצאות על-פי הוכחת נזקקות), ביטוח סוציאלי, קצבאות קטגוריאליות (על-פי השתייכות לקבוצת אוכלוסייה) ורווחה גלויות לעבודה. הבחנה חשובה זו מסתמכת על עבודות קודמות של המחבר ומאפשרת לו להסביר, בהמשך, הבדלים במגמות ההתפתחות של תוכניות שונות. כך, למשל, המחבר תולה את עמידותן הרבה יותר של קצבאות קטגוריאליות בכך שהן עונות, יותר מן האחרות, על אינטרסים של קבוצות בעלות עוצמה פוליטית.

הפרק השני מוקדש לסקירה היסטורית של התפתחות מדינת הרווחה בישראל, משורשיה בתקופת ה"יישוב" ועד תחילת שנות האלפיים. הפרק עוסק בהתפתחות שירותי הרווחה במובן הרחב של המושג, ואינו מוגבל להתפתחות מערכת הביטחון הסוציאלי. אין ספק בכך, שמידע על התפתחות מדינת הרווחה הישראלית עשוי לסייע בהבנת התפתחות מערכת הביטחון הסוציאלי, אולם לא תמיד נשמר היחס הנכון בין "תמונה" ל"רקע", והפרק גולש לעיסוק מפורט בעניינים שהקשר בינם ובין ביטחון סוציאלי אינו מובן מאליו, ואינו מוסבר בפרק. כך, למשל, מוקדש מקום לדיון בהפרטה של שירותים חברתיים, נושא שיש לו רק נגיעה שולית לתוכניות הבטחת הכנסה.

כאמור, תוכניות ביטחון סוציאלי, כפי שהוגדרו בספר זה, באות להתמודד עם סיכונים להכנסתם השוטפת של משקי בית. לפיכך לבו של ספר זה, בדומה לקודמיו, הם ארבעה פרקים, שכל אחד מהם עוסק בסוג של סיכון לביטחונם הסוציאלי של יחידים ומשפחות. הסיכונים שגל בחר להתמקד בהם הם זקנה, נכות, אבטלה וילדים.

כל פרק כזה דן באופי הסיכון, סוקר את התפתחות המענים, מתאר את המצב היום, ודן בבעיה מרכזית אחת או יותר של התחום. האם אלה אכן הסיכונים החשובים ביותר לביטחונם הסוציאלי של משפחות ויחידים? התשובה חיובית, עם שתי הסתייגויות. האחת, שכבר הוזכרה לעיל, היא ההתעלמות מן הסיכונים של העדר קורת גג או של הוצאות רפואיות חריגות. ההסתייגות השנייה נוגעת להתעלמות מן הסיכון של מוות במשפחה, במיוחד מותו של מפרנס. מצוקתם של אלמנות ויתומים היתה, בשעתו, אחד המניעים להקמתן של מערכות ביטחון סוציאלי בארצות מתועשות. משקלו של סיכון זה פחת במהלך המאה האחרונה, אם נתעלם ממלחמות וממגפות (למשל מגיפת האיידס), אך הוא קיים, ולפחות שתי תוכניות חשובות (ביטוח שארים וקצבאות למשפחות שכולות) נוצרו כדי להתמודד עמו.

לכל אחד מן הפרקים על ארבעת סוגי הסיכונים יש תרומה ייחודית להבנת נושא הביטחון הסוציאלי בכללו. הפרק על הזקנה מציג את הפערים הגדולים ברמת ההכנסות בקרב הקשישים, במיוחד בין מי שצברו זכויות פנסיה ובין מי שלא צברו זכויות אלה. הפרק מצביע על השיעור הגבוה של עניים בקרב הקשישים, ועל הגורמים הדמוגרפיים והפוליטיים המקשים על ההתמודדות עם תופעה זו.

הפרק על ביטחונם הסוציאלי של מוגבלים עוסק גם הוא בפערים בין קבוצות, וכולל, בין היתר, טבלה המציגה את ההבדלים בקצבאות ובזכויות אחרות בין נכי צה"ל, נכי עבודה ונכים כלליים. מן הדיון עולה בבירור, שסיבת הנכות משפיעה על גובה התמיכה יותר מאשר מידת הנוקקות לסיוע.

הפרק על "ביטחונם הסוציאלי של מובטלים" מציג בפירוט את ההיסטוריה של תוכנית זו, שהיתה, ומוסיפה להיות, שנויה במחלוקת יותר מכל תוכנית אחרת של ביטוח סוציאלי. לא במקרה זוהי אחת התוכניות האחרונות שנוספו למערך הביטוח הלאומי, וזו גם התוכנית שעברה, בזמן הקצר יחסית שחלף מאז נחקק חוק ביטוח אבטלה, שינויים רבים ביותר, שינויים המבטאים את האמביוולנטיות של קובעי המדיניות, התקשורת והציבור כלפי תוכנית המעניקה הכנסה, ולו גם זמנית, למי שאינם עובדים.

הפרק העוסק בביטחונם הסוציאלי של משפחות עם ילדים עוסק בביטוח אימהות, בקצבאות ילדים ובסיוע למשפחות חד-הוריות. בפרק זה המחבר מתאר את העליות והמורדות בסיוע למשפחות "ברוכות" ילדים, ומנסה להסביר את שיעורי העוני הגבוהים בקרב משפחות אלה.

לאחר ארבעת הפרקים המוקדשים לסיכונים העיקריים מגיע תורו של פרק שכותרתו "רשת הביטחון". זו כותרת מוזרה במקצת, בספר שכליכולו מוקדש לרשת הביטחון שהתוכניות להבטחת הכנסה אמורות לספק. למעשה פרק זה עוסק בקצבאות הסעד שהפכו להיות, בתחילת שנות ה-80, גמלאות הבטחת הכנסה. גמלאות אלה

מיועדות היום לאוכלוסייה שיווית, שלא נמצא פתרון למצוקתה בתוכניות הייחודיות שנסקרו בפרקים הקודמים. פרק זה מתאר את הטרנספורמציה שעברה מערכת הסעד מאז הקמת המדינה עד חוק הבטחת הכנסה בשנת 1980, טרנספורמציה שנגרמה בעיקר עקב התפתחות התוכניות הביטוחיות והקטגוריאליזם שתוארו בפרקים הקודמים, ואשר הוציאו את מרבית האוכלוסייה הנזקקת (הקשישים, הנכים, המובטלים ומשפחות מרובות ילדים) ממערכת הסעד. תוכניות אלה קבעו גם סטנדרטים שהוחלו במשך הזמן גם על התוכנית השיווית.

הספר מסתיים בפרק על מגמות כלליות בביטחון הסוציאלי בישראל. פרק זה מספק לנו ניתוח משווה של ההוצאה הכוללת על ביטחון סוציאלי בישראל ובארצות אחרות, סוקר התפתחות על-פני זמן של הדפוסים השונים של הבטחת הכנסה, ומעריך את המידה שבה מושגות המטרות של המערכת, כפי שהוגדרו בפרק הראשון. תפיסתו של גל את מגמות ההתפתחות של מערכת הביטחון הסוציאלי בישראל דומה לזו של דורון וקרמר, ושונה מזו של אביזוהר. זה האחרון העריך את מערכת הביטחון הסוציאלי לקראת סוף שנות ה-70 כשלמה, אם גם לא מושלמת. ספרו התפרסם בשנת 1978, ועד אז כללה מערכת הביטחון הסוציאלי כמעט את כל התוכניות הנחוצות כדי להבטיח יחידים ומשפחות מסיכונים מוכרים להכנסתם. חוק הבטחת הכנסה היה בתהליכי חקיקה מתקדמים, ולהערכתו של אביזוהר לא נדרשו חוקים נוספים כדי להבטיח את תושבי מדינת ישראל בפני העדר הכנסה. גישה זו באה לידי ביטוי בשם שהוא נתן לספרו, "כסף לכל", ובמשפט המסיים ומסכם את הספר: "השלמת מערכת הביטחון הסוציאלי הישג גדול הוא – ומקור לדאגה." (אביזוהר, 1978, עמ' 172).

עשרים ושבע שנים מאוחר יותר גל מציע הערכה שונה של מה שקרה במעבר משנות ה-70 לשנות ה-80. את שנות ה-80 הוא מתאר כשנים של קיפאון ונסיגה, שבהן "חוקים חדשים כמעט לא נחקקו ולא פותחו תוכניות רווחה משמעותיות נוספות." (עמ' 33). כאן באה לידי ביטוי תפיסת מערכת השירותים להבטחת הכנסה כמערכת דינמית, שלעולם אינה שלמה, וברגע שלא נוספות לה תוכניות חדשות היא במצב של "קיפאון ונסיגה".

על כותב שורות אלה מקובלת יותר גישה האומרת שבנקודה כלשהי יש לראות את המערכת כשלמה, ומנקודה זו ואילך נחוץ לייצב את גבולותיה – להילחם בצמצום או בשחיקה של קצבאות, ויחד עם זאת להתמודד עם "סיכונים מוסריים", דהיינו עם השפעות לא רצויות על מוטיבציה והתנהגות של יחידים. הסיכונים המוסריים רלוונטיים במיוחד לתוכניות כמו ביטוח אבטלה וגמלאות הבטחת הכנסה, אך קיימים גם בתוכניות אחרות. ואכן, גל נותן מקום ראוי לדיון ב"מלכודת העוני". הוא מראה, שמצבם של מקבלי גמלאות הבטחת הכנסה, שינסו לצאת ממעגל הנזקקות ולהתפרנס מעבודה, יורע בשל הפסד גמלאות וזכויות נלוות. לשון אחר, על תוספת הכנסה

מעבודה יושת מס בשיעורים של יותר מ-100 אחוזים. גל מיטיב לתאר את הבעיה, אך אינו מציע לה פתרון, וחבל שכך. עדיף היה שאקדמאים המחויבים לרעיון של ביטחון סוציאלי יציעו דרכים להתמודד עם מגבלותיהן של התוכניות השונות, ולא יותירו מלאכה זו למי ששואפים לצמצומה של מדינת הרווחה.

הופעת ספרו של גל בעת הזאת היא סיבה למסיבה. ראשית, משום שמידע עדכני על מערכת הביטחון הסוציאלי הוא חיוני בתור בסיס לדיון בהצעות הצעות ועולות חדשות לבקרים ל"רפורמות" במערכת, להחמרת קריטריונים ולצמצום המשאבים המושקעים בה. שנית, משום שהספר מעלה סוגיות חשובות, ועשוי לשמש נקודת מוצא טובה לדיונים על מדיניות, ושלישית, משום שהספר ידידותי לקורא, כתוב וערוך היטב, ומתבסס על רשימת מקורות מרשימה ביותר. הוא מומלץ הן כספר לימוד לסטודנטים בעבודה סוציאלית ובמקצועות קרובים, והן כספר עיון לכל מי שיש לו עניין בסוגיות של מדיניות חברתית.

ביבליוגרפיה

אביוהר, מ' (1978). כסף לכל: התפתחות הביטחון הסוציאלי בישראל. תל-אביב: ריב.
 דורון א', קרמר ר"מ (1992). מדינת הרווחה בישראל. תל-אביב: עם עובד.

לב ויגוצקי (2004). למידה בהקשר החברתי: התפתחות התהליכים הפסיכולוגיים הגבוהים. בעריכת מיכל צלרמייאר ואלכס קוזולין. הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית אדום כהה, סדרת קו אדום. 240 עמודים.
 סקרה: נורית פלד-אלחנן*.

הספר הזה כולל שני חלקים המציגים זוויות שונות של התפתחות המושגית והלשונית של ילדים, התפתחות הסימול והדרך מסימול, שכולל החוויית תנועות, ציור ושרבוט, עד לכתיבה, התפתחות הקשב והזכירה, והתפתחות מושגית גבוהה, או מה שניתן לכנות בשם התפתחות אינטלקטואלית, הכוללת זכירה רצונית וקשב רצוני. ויגוצקי מבחין בין התפתחות ספונטנית של מושגים – זו הנעשית בתהליך הלמידה בבית, והיא "טבעית" במובן זה שהיא נעשית תוך-כדי פעילויות רלוונטיות ונסיבתיות, בהדרגה ובאופן "שוליתית" – ילדים לומדים לאט מה שהוריהם עושים – ובין התפתחות מושגית גבוהה הנעשית באופן מלאכותי ומרוכז בבית-הספר.

* ד"ר נורית פלד-אלחנן מלמדת חינוך לשוני בבית-הספר לחינוך של אוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטה העברית בירושלים וגם במכללת דוד ילין. עיקר התמחותה בהתפתחות כתיבה של ילדים, בדיאלוג הבית-ספרי ובניתוח הטקסט הלימודי.

בספר מודגשת החשיבות של המסגרת החברתית ושל היחסים החברתיים שהתפתחויות אלה מתרחשות בהם. גם בבית וגם בבית-הספר המקור והכוח המניע של ההתפתחות המושגית הם היחסים החברתיים עם המבוגרים שיודעים יותר, זאת אומרת הדיאלוג הלימודי. מחקריו של ויגוצקי, כמו מחקרים שנעשו בתרבויות אחרות, מוכיחים, שהורים הם המורים הטובים ביותר, שכן הם יודעים, מתוקף היותם הורים, כיצד לבנות את תהליך הלמידה, מתי לעזור ומתי להרפות, מתי למשוך וכמה למשוך את ילדם קדימה, אל שלב ההתפתחות הבא שלו, שויגוצקי מגדירו כ"אזור ההתפתחות הקרובה". ויגוצקי טוען, שכל למידה נעשית פעמיים: קודם בתהליך חברתי שקודם להתפתחות הקוגניטיבית, ואחר כך כתהליך פנימי. מה שהילד עושה היום עם מבוגר שיודע יותר הוא יעשה מחר בעצמו. הילד לומד כשהוא מפנים את הדיאלוג עם מורתו, ודיאלוג זה הוא המאפשר את ההתפתחות המנטלית הגבוהה, היינו, את התפתחות המושג. הדיאלוג הלימודי הוא בעיני ויגוצקי לבלבה של ההוראה, שכן שאלות המורה והדרכתו הן היכולות להניע את התלמיד לרתום את רצונו, את זיכרונו, את הקשב ואת הידע שלו להתפתחות אינטלקטואלית או להתפתחות מנטלית גבוהה ומכוונת. התפתחות כזאת פירושה רתימה רצונית של זיכרון, קשב וידע קודם למטרות לימודיות מסוימות, תהליך שהחוקרים ברייטר וסקרדמליה (1996) מכנים בשם "חיפוש מודרך יעדים בזיכרון".

ספר זה חובר לספר שיצא לאור בשנת 2003 בהוצאת ת"ל, בתרגומה של אנה וקסלר, ומכיל חלק מן המאמרים שצוינו לעיל, בתוספת מאמרים בנושאי החינוך המיוחד והפסיכולוגיה. שני הספרים ערוכים בידי אלכס קוואלין והתרגום בשניהם נהיר וקריא מאוד (בספר שלפנינו לא צוין שם המתרגם).

רעיונותיו של ויגוצקי מתקשים לחדור לשיח החינוכי הרשמי, שעדיין עסוק בבחינות אחידות ובקביעת אמות-מידה חיצוניות ליכולתם של ילדים, לעתים ללא קשר ליכולותיהם האמיתיות. מורים, או מערכת חינוך, המסתפקים במבחנים אחידים, משולים בעיני ויגוצקי לגנן הגרוע, זה שניגש לפרדס וקוטף את הפירות הבשלים בלי לשים לב לפירות שכמעט הבשילו או לאלה שטרם הבשילו, ובלי והתייחס לפוטנציאל של העץ להניב פרי בעתיד. הגנן הטוב הוא זה הבודק כל עץ ועץ ומחפש את הפוטנציאל שלו לתת פרי. היום, כשבחינות אחידות, הישגים מצופים אחידים והשלטת שיח אחיד על כל המורים מאיימים להשתלט על ההוראה, כתביו של ויגוצקי יכולים להועיל מאוד למורים בהגנה על הדיאלוג הלימודי שנדחק מפני השיח המינהלי.

על-פי ויגוצקי, רק במפגש לימודי-דיאלוגי המורה יכול לגלות את אזור ההתפתחות הקרובה של התלמיד. ויגוצקי טוען, ששני ילדים, שציוניהם במבחן אחיד עשויים להיות זהים, יכולים להיות בעלי "גיל שכלי" שונה, שכן הפוטנציאל שלהם שונה. כלומר, אזור ההתפתחות הקרובה של האחד אחר מזה של השני. אזור זה הוא המקום

שאליו הילד יכול להגיע רק בעזרת המורה או ההורה. הבחינה האמיתית היא אפוא להעמיד בפני התלמיד בעיה ולראות כיצד הוא פותר אותה בעזרת מבוגר שידוע יותר. בעבודתי עם מורות נתקלתי לא אחת במקרים שבהם אובחנו ילדים כלא-קוראים, או כבעלי "רמת קריאות נמוכה", ובשיחה אישית עם המורה הסתבר שהם קוראים בבית, עם ההורים, עם חברים או עם סבא וסבתא. מקרים כאלה מחזקים את טענתו של ויגוצקי בדבר חשיבות הפן החברתי של העשייה הלימודית האוריינית.

ויגוצקי טוען עוד, שההתפתחות המושגית או האוריינית, אינה הייררכית, שאין שלב אחד מבטל את קודמו. הוא מדמה את ההתפתחות המושגית להרחבתה של ערכת כלים: מושגים חדשים נוספים אל מושגים קודמים ומרחיבים את ערכת הכלים שבאמצעותה הילד מייצר משמעות לעולם הסובב אותו. ההתפתחות יכולה להתרחש באלפית השנייה או במשך חודשים רבים.

כדוגמה לדיאלוג לימודי הממחיש את טענותיו של ויגוצקי, אביא שיחה בין מורת-עזר לתלמידה בכיתה ב (פלד-אלחנן, 2002):

המורה שואלת את הילדה שאלות הבנה בעקבות קריאת טקסט על מערכת העיכול, שגלמד בכיתה.

מורה: מהי מערכת העיכול לדעתך?

תלמידה: אנחנו לועסים את האוכל שיהיה קטן ולא ייתקע בגרון, אחר כך הוא נכנס לגרון ואנחנו בולעים אותו ואחר כך לתוך הבטן. מן הבטן הכל מה שלא טוב יוצא בשירותים, כל הלכלוך יוצא כדי שנהיה בריאים.

מורה: מניין את יודעת את כל זה? למדת בבית-הספר?

תלמידה: לא. את שאלת ופתאום חשבת עכשיו על זה. אף פעם לא חשבת, אבל עכשיו אני חושבת על זה וזה נראה לי כך.

מורה: אז מה זה עיכול?

תלמידה: עיכול זה להקל על אימא, לעזור לה כי היא עובדת קשה בבית.

מורה: מה קורה לאוכל?

תלמידה: הוא הופך למיץ, כמו מים רק בצבעים אחרים. נוזל.

בדוגמה זו רואים כיצד המורה מנסה להוביל את הילדה לשיח הנכון ולדרך חשיבה אוריינית: מעולם של חוויות ממשיות לעולם של מושגים, מסיפור על מסעותיו של האוכל להגדרה. המפגש של הילדה עם הידע מתאפשר, כפי שהיא מעידה בעצמה, באמצעות שאלות המורה, שכן אלה גורמות לה לחשוב על הקשרים שבין הדברים. במפגש הראשון היא אינה נעזרת בטקסט, אלא בעולם המושגים הטבעיים שלה, וחוזרת לצורת הנרטיב המוכרת לה ושבה היא מורגלת לתאר את חוויות החיים. הילדה, שמעולם לא למדה את הנושא בדרך שלמדה אותו במפגש זה,

אינה מתנסחת כפי שהיה אולי מצופה ממנה – בדרך של הסבר מדעי לא מהוקשר (decontextualized), למשל: מערכת העיכול מורכבת מ... ומשמשת ל... וכו'. אבל בכל זאת היא עושה דבר מה שלדבריה מעולם לא עשתה קודם: היא מוצאת קשרים של סיבה ושל תכלית בין דברים שלא חשבה עליהם מעולם. כבר בתשובה האחרונה היא עושה כברת דרך נוספת, מתיאור מהוקשר לחוויה הממשית להגדרה פורמלית, כלומר מ"מיץ" ל"נוזל" – ממושג קונקרטי המעוגן בחוויה הממשית למושג מדעי ולהסבר המעוגן בחוויה הלשונית. אלה למעשה דרישות הנושא. ניתן לומר, שבתוך המפגש הקצר הזה התרחשה אצל הילדה התפתחות מושגית: היא למדה לדבר על נושא חדש בכלים הנכונים, או בשיח הנכון. הדבר נעשה בשלבים ובדרך של ניסוי וטעייה מצד המורה שחיפשה למעשה את טווח ההתפתחות הקרובה של הילדה. כאשר הציגה המורה שאלה מופשטת וכללית מדיי, "אז מה זה עיכול?", היא לא הצליחה לכוון את הילדה אל ההגדרה המתאימה, אף-על-פי שתשובתה "עיכול זה X" מעידה על כך שהגדרות אינן זרות לה לגמרי. המורה שאלה "מה קורה לאוכל?" ושאלה זו סללה את הדרך להגדרה הנכונה.

המשך השיחה, יומיים לאחר מכן, ממחיש טענה אחרת של ויגוצקי, על-פיה ילדים מפנימים מה שעשו עם מוריהם. בהודמנות זו הציגה המורה שאלה שכבר שאלה קודם לכן: מה זה אנרגיה? בפגישה הראשונה ענתה הילדה על אותה שאלה: "אנרגיה זה כשמישהו רגיש לאוכל מסוים, יש לו פצעים וזה עושה אותו חולה, אסור לו לאכול את האוכל". הקשר הצלילי שעשתה בין אנרגיה לאנרגיה לא היה אקראי: היא קישרה את המילה לנושא המדובר – אוכל ועיכול, ולהקשר שכבר התנסתה בו – קשרים סיבתיים בין אוכל ובין כל מיני תהליכים שקורים לאדם, אבל היא לא קישרה את השאלה להקשר הלשוני או להגדרה. היא חיפשה את התשובה בידע שכבר היה לה מעולמה הקודם, ולא בידע החדש, שמקורו בטקסט ולא בחיים. לאחר המפגש היא הפנימה את מה שלמדה, עיבדה את החומר החדש, ערכת הכלים הלשונית והמושגית שלה התרחבה בעקבות העיבוד שעשתה להתנסות הראשונה, וכשנשאלה אותה שאלה בפגישה השנייה היא פנתה אל הטקסט לצורך התשובה והשיבה: "אנרגיה זה כוח לעשות דברים".

במקרה זה ראינו, שחלק מן ההתפתחות התרחש תוך שניות (המעבר מ"מיץ רק בצבעים אחרים" ל"נוזל") וחלקו התרחש בימים שעברו בין הפגישות, שבהם הפנימה הילדה את מה שלמדה במפגש עם המורה. המורה הצליחה אפוא למשוך אותה אל אזור ההתפתחות הקרובה שלה, באמצעות שאלות-פיגומים בדיאלוג אישי. הילדה עברה ממערכת המושגים הקונקרטיים, שלמדה באופן ספונטני בחיים, אל עולם המושגים הגבוהים, המלאכותיים והמופשטים, של הידע המדעי.

ויגוצקי מביא דוגמה, שבה הוא מבחין בין מושגים קונקרטיים הנלמדים בדרך ספונטנית ובין מושגים מופשטים הנלמדים בדרך מלאכותית בבית-הספר. בניסוי שבו

שאלו ילדים רוסיים בני 7 מהו סוציאליזם. הם ידעו להגדיר את המושג, אבל לא ידעו מה אפשר לעשות בו. לעומת זאת, כשביקשו מהם להגיד אמא או אח, הם לא ידעו להגדיר את המושגים, אך ידעו היטב למה הם משמשים. כאמור, התפתחות השפה והמושג אצל ילדים נעשית בדרך של הרחבת ערכת הכלים המושגית שלהם.

במאמר "הפרה-היסטוריה של השפה הכתובה" (פרק 8, עמ' 145) מתאר ויגוצקי את התפתחות הסימול: כיצד ילדים עוברים מדיבור לכתיבה או מציור לכתיבה. לטענתו, תוך מספר מועט של שנים הילדים עוברים את כל השלבים של התפתחות הסימול של האדם מראשיתו: מהחווית תנועות לייצוג התנועות הללו בציור, משם לציור אובייקטים ולשרבוט, שהוא כתב מומצא, אך דומה בהחלט לשפה הכתובה, ומשם בהדרגה לרכישת מערכת הכתיבה השרירותית המקובלת. כל השלבים הללו מלווים בדיבור. תחילה, אומר ויגוצקי, הדיבור הוא חברתי, חיצוני, נעשה בקול רם, וכשהילד מדבר אל עצמו תוך-כדי משחק הוא למעשה מפתם את קול המבוגרים (כמו בובה שמדברת מבטנו של שחקן), כלומר הוא מדבר אל עצמו או אל צעצועיו או אל מחברתו בקולם של המבוגרים. למשל: "לוקחים את הפאזל הזה, שמים אותו פה..." דיבור זה מסייע לילדים גם בגיל מבוגר יותר, לדוגמה: "שבע לחלק לשתיים. מה הכי קרוב לשבע מלמטה? שש, אז זה שלוש, זוכרים אחד..." וכו'. עם הפיכת הכתיבה למערכת הסימול מן הדרגה הראשונה, הדיבור הזה מופנם ונהפך לדיבור פנימי, שהוא ה"מחשבות" שלנו. ויגוצקי מדגיש, התפתחות זו איננה הייררכית, כלומר הכתיבה אינה "טובה" או "מתקדמת" יותר מן הציור, למשל, אלא היא משמשת לפונקציות אחרות שהילד צריך למלא, ושהן אין הציור מתאים. לפיכך, דרכן של מורות להניא ילדים מן הציור ולהתרכז רק בכתיבה כחלק מניסיון לקדםם, עשויה לחבל בהתפתחות, ולא להאיץ אותה. לסיכום, נראה לי שככל שירבו קוראיו וחסידיו של ויגוצקי כן ייצאו התלמידים והמורים נשכרים, שכן חשיבותו של הדיאלוג ביניהם תלך ותגדל עד שאולי, יום אחד, תכיר גם מערכת החינוך הרשמית, שאין כמו דיאלוג זה כדי לקדם ילדים, שאין כמו המורים מבחינת היכולת לנהל את הדיאלוג הזה, ואז תיתן לדיאלוג הלימודי, הייחודי, מקום של כבוד בהכשרת המורים, על חשבון מבחנים ארציים ומחוזיים, שווים לכל ילד, העומדים כמכשול בדרך ההתפתחות המנטלית הגבוהה.

ביבליוגרפיה

בלום קולקה, ש', וייצמן, א' (עורכות). ילדים מדברים: אוריינות שיח בסוגות של השפה הדבורה. אוריינות: חקר, עיון ומעש. גיליון מיוחד. באר שבע: הוצאת מכללת קיי ואוניברסיטת באר שבע.

ברייטר, ק', סקרדמליה, מ' (1996). משיחה לחיבור. בתוך פלד, נ', ולדן, צ' (עורכות). דרכים לאוריינות חלק א: מדיבור לכתיבה (עמ' 225-263). ירושלים: הוצאת כרמל.

ויגוצקי, ל' (2003). מחשבה ותרבות. עורכים: אלכס קוולין וגבריאלה עילם. תרגום מרוסית:

אנה וקסלר. ירושלים: הוצאת ת"ל משרד החינוך ומכון ברנקה וייס לטיפוח החשיבה. פלד'אלחנן, נ' (2002). ללמד פירושו לדבר עם ילדים. סקריפט 3 (4), 186-147.

אורי רם (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקורולד בתל-אביב, ג'האד בירושלים. תל-אביב: רסלינג, (פטיש), סדרת מקור לביקורת התרבות. עמ' 266.

סקר: אלעזר לשם.*

בספר זה, שחלקים ממנו פורסמו כמאמרים נפרדים במהלך שנות ה-90, כינס הסוציולוג אורי רם את פרי עבודתו המדעית בעשור שחלף, תוך ניסיון להציג "מסגרת פרשנית כוללת לניתוח החברה הישראלית כיום, תוך התייחסות הן לייחודה הפנימי והן להשפעות עליה שמקורן בתהליכים עולמיים." (עמ' 7). פרשנות זו מגיעה מן הקוטב הרדיקלי של השיח הסוציולוגי בישראל והיא מאתגרת את הניתוח החברתי ברמת המקור מפרספקטיבה פוסט-מרקסיסטית. החוקר בוחן את החברה הישראלית ואת השינויים החלים בה מאז שנות ה-80 בתחומי הכלכלה, החברה, התרבות והפוליטיקה, בכלים הלקוחים מן הפרדיגמה התיאורטית הדיאלקטית לגלובליזציה, תוך הצגת המקרה הישראלי כמקרה בוחן בתהליכים הכלל-עולמיים של "גלוקליזציה" (צירוף של global, עולמי, ושל local, מקומי). "והו הכינוי למצב הפוסט-מודרני החדש המתהווה בשלהי המאה העשרים ובתחילת המאה העשרים ואחת, שבו מגמות עולמיות ומגמות מקומיות, בשילובן הניגודי, מחלישות את יחידת הארגון והזהות המרכזית של המצב המודרני הקודם, היינו מדינת הלאום, ויוצרות זירה גלוקלית-גלובלית-לוקאלית חדשה. המגמות הגלובליות הן מגמות העל השוחקות את מדינת הלאום מ'למעלה' מצד מערכות על-לאומיות טכנולוגיות, פיננסיות, תקשורתיות, גושיות מסחריות; המגמות הלוקליות הן מגמות הנגד השוחקות את מדינת הלאום מ'למטה' מצד הזדהויות תת-לאומיות אתניות, דתיות, גזעיות, לאומניות אזוריות ותרבותיות אחרות." (עמ' 13).

המחבר פורש את טיעונו על-פני שמונה פרקים המתייחסים לגלובליזציה ולהיבטיה השונים בחברה הישראלית (גלובליזציה, פוסט-פורדיזציה, אמריקניזציה, מקדונלדיזציה, פוסט-מודרניזציה, פוסט-ציוניזציה, גלוקליזציה).

בתהליך ההוכחה של טיעונו, בפרקיו השונים של הספר, המחבר נעזר במגוון מרשים של מקורות מדעיים, עיתונאיים וספרותיים על החברה הישראלית, מעבר

* פרופסור אלעזר לשם, סוציולוג, מרצה בבית-הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים. ספרו (יחד עם דורית רוארסטרואר), שנות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש, נסקר במדור זה ב"ביטחון סוציאלי" מס' 65 (מארס 2004).

לבקיאות מרשימה שהוא מפגין בספרות הבינלאומית המקצועית בתחום הגלובליזציה. יחד עם זאת, לא אחת תוך-כדי הקריאה המרתקת, המשולבת בהדגמות והמחשות לא מעטות, עולה תחושה של סלקציה בין החוקרים בשדה הישראלי של הסוציולוגיה שהמחבר מעדיף להתייחס אליהם. לא אחת, גם הקשר בין הניתוח ובין מסקנותיו הנחרצות והדיכוטומיות בכל אחד מן הפרקים מעורר תמיהה. רק בדיון במערכת הפוליטית בישראל (פרק 8) המחבר מרשה לעצמו לציין, בקשר למוקדים החלופיים של הזהות הקולקטיבית בישראל היום, שאפיוני הטיפולוגיה שהוא מציג מתקיימים במלואם "באופן בוטה ומובהק" (עמ' 194) רק בקצה המרוחק שלה. ניתן להניח, שמאפיין זה של הכתיבה נובע לא אחת ממעורבותו הרגשית והאידיאולוגית של הכותב בהערכת התהליכים שהוא מנתח. מעורבות זו בולטת באופן ברור בפרקיו השונים של הספר, והמחבר אף מצהיר עליהם במפורש, על-מנת להזהיר או לאתגר את הקורא. לקוראים נכונה גם התמודדות לא פשוטה עם שפתו המורכבת של הכותב, המשובצת למכביר בביטויים מקצועיים. דוגמה שכיחה למדיי לכך ישמש המשפט הזה: "אחת ההשתמעויות של משבר הרפרזנטציה הזה הוא התערערותן של סוציוגרפיות והיסטוריוגרפיות לאומיות קונבנציונליות (היינו פונקציונליסטיות, קונצנסואליות, טלאולוגיות, לינאריות, הומוגניות, טריומפיאליות וכיו"ב) והיווצרותם של נרטיבים חלופיים..." (עמ' 148).

ואף-על-פי כן, הקריאה בספר מומלצת לכל העוסקים בחברה הישראלית על היבטיה השונים, כולל לעוסקים בתחום הרווחה, הזוכה בספר זה להדגשה מיוחדת.

Dominelli, L. (2004). *Social work: Theory and practice for a changing profession*. Malden, Mass.: Polity Press. 300 pages.

סקר: דוד בר-גל.*

ימיו של מקצוע העבודה הסוציאלית כעיסוק שנלמד באוניברסיטה ולרשותו נזקפים נכסים של ידע, מחקר ולגיטימציה חברתיים, אינם מגיעים אפילו למאה שנים. הדין-וחשבון המפורסם של אברהם פלקסנר (1915), אשר נקרא באמצעות ועדה להכריע: "האם העבודה הסוציאלית היא פרופסיה?" מצא, שהיא חסרה טכנולוגיה של התערבות הניתנת להעברה ולהוראה. אחד הליקויים, אשר על-פי פלקסנר פוגעים במקצועיותה, הוא היותה יותר מדי רחבה בגבולותיה ובהגדרתה, וגם שהיא לוקה בהגדרת מטרות

* דוד בר-גל הוא פרופסור בבית-הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

הטיפול. "תחומי העיסוק של העבודה הסוציאלית הם כה רבים ומגוונים, עד שלא ניתן לנסח דיסציפלינה חינוכית מוגדרת." (עמ' 588). יתר על כן, פלקסנר מעלה את השאלה הנוקבת האם העובדים הסוציאליים הם בעלי מקצוע בזכות עצמם, או שעבודתם היא בעיקר תיווך (mediation).

כידוע, העבודה הסוציאלית באמריקה צמחה מתוך שני מקורות ראשיים של התנדבות: בתי ההתיישבות (Settlement Houses) ואגודות הצדקה (Charity Organization Societies). הראשונים תפסו את תפקידם בעיקר כהתערבות סביבתית וקהילתית למען יחידים ומשפחות במצוקה, ואילו האחרונים התרכזו בטיפול פרטני ביחידים ובמשפחות, כשהדגש בעבודתם הושם על הדינמיקה התוך-אישית והתוך-משפחתית. כזכור, האידיאולוגיה השלטת בשנים הללו היתה ספוגה פעמים רבות אלמנטים של דרוויניזם חברתי ותפיסה דתית פרוטסטנטית, שראתה בכישלון של העניים והבלתי מסתגלים לחברה מעין "חוק טבע", או גזרה משמים. לאמיתו של דבר, הנוקקים לטיפול הסוציאלי היו קורבנות המהפכה התעשייתית, שעקרה משפחות מאמצעי הייצור שהיו מרוכזים קודם לכן במבנים משפחתיים וקהילתיים סולידריים, וקלעה אותם למצב של פועלים מנוכרים בקווי ייצור בתעשיות האריגה, הכימיקלים והפלדה בפרברי הערים. רבים לא עמדו בדרישות הפיזיות והמנטליות הקשות וכשלו יחד עם משפחותיהם. גם אלה שעבדו, עבודתם נעשתה בתנאים קשים וללא זכויות מינימליות לביטחון, להגנה ולזמני מנוחה. אלה הושגו רק בתחילת המאה ה-20 עם התארגנות העובדים באיגודים מקצועיים והפעלתם של אמצעי מיקוח, לעתים מיליטנטיים מאוד, כדי להשיג זכויות לעובדים. המהפכה התעשייתית ומחיריה הכלכליים, החברתיים והאישיים, היא שהיתה אחד הזרזים להתפתחות האקדמית של מקצוע העבודה הסוציאלית.

לנה דומיננטי, מחברת הספר שלפנינו, אולי בלי שהתכוונה לכך, וגם אין הדבר יותר מאשר נרמז, מתארת את מצב העבודה הסוציאלית היום כמקצוע עובר תמורות חשובות ביותר בעקבות מהפיכת הגלובליזציה ומחיריה הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים. מעין מהדורה מודרנית של המהפכה התעשייתית. בספר זה, על-פי הצהרת המחברת, היא מבקשת לבחון את העבודה הסוציאלית "הן כאמנות של האפשרי והן כמדע שמטרתו ליצור עתיד טוב יותר ואשר מסתמך על מחקר אמפירי, ידע חווייתי (למשל, ידע הבא מפי בעלי המצוקה עצמה כמו חברי קבוצות לעזרה עצמית), כמו גם על ידע המצטבר בעבודת הפרקטיקה (practice wisdom). כל זאת כדי לשקול כיצד תוכל העבודה הסוציאלית להיענות בצורה הולמת ודחופה לבעיות החברתיות, אשר שולטות ברמה המקומית, הלאומית והבינלאומית..." (עמ' 8). האם פורעת המחברת את "השטרות" התיאורטיים והערכיים שהיא מתחייבת להם? נפרוש בפני הקורא את תכני הפרקים השונים, ואז נחזור ונדון בשאלות של

יכולת העבודה הסוציאלית, שמטרתה העיקרית, אליבא דדומינלי, היא "להגשים צדק חברתי ברמות המקומיות הלאומיות והבינלאומיות." (עמ' 9).

הספר של דומינלי מחזיק 300 עמודים, כולל ביבליוגרפיה מעודכנת ואינדקס מפורט. בספר יש תשעה פרקים. המבוא לספר (הפרק הראשון) מציג את הסוגיות העיקריות שהמחברת מבקשת להתייחס אליהן בהמשך. היא מתארת בפירוט את התמורות הגלובליות בתחום הכלכלי ובהשתלטות האתוס הקפיטליסטי על התפיסות הניהוליות, החברתיות ואף הטיפוליות. הפרק נפתח בציטוט: "עבודה סוציאלית היא מקצוע מוטד/סובל וגורם סבל/טרדה לאחרים." (עמ' 1). המחברת מזכירה את העובדה, ש"מעמדו של המקצוע בפרוס המאה ה-21 הוא מאוד שנוי במחלוקת. והאתגר למבנה ולמטרות מקצועיות אלה מקורו בכמה גורמים: קובעי מדיניות אשר נואשו מיכולת המקצוע לפתור בעיות חברתיות ולהיענות לצורכי בני-אדם; אנשי מקצוע אחרים, במיוחד אלה מתחום בריאות הנפש, אשר מוצאים בעובדים סוציאליים מתחרים עמהם על תחום מחיה מקצועי; פונים אשר מתלוננים על יחסם של עובדים סוציאליים שהוא כופה ולוחץ; מנהלים אשר מנסים להגביל אוטונומיה מקצועית של עובדים; עובדים מקצועיים המנסים לספק טיפול ברמה גבוהה בארגונים ללא משאבים ובמעמסת פונים בלתי אפשרית ומחנכים בעבודה סוציאלית אשר נאבקים לספק תיאוריה הולמת למקצוע אשר מתמודד בתנאים דרשניים של סביבה שמסימניה הבולטים היא הגלובליזציה." (עמ' 1). על-פי דומינלי, העבודה הסוציאלית נמצאת במשבר של אמון, בהיותה מותקפת מצד רשויות רבות כל כך. לאור כל זאת עליה להעריך את מטרותיה ואת שיטותיה. במציאות הבריטית שהיא מתייחסת אליה. דומינלי מצרה על העובדה, שהמונח "עבודה סוציאלית" הולך ונעלם ובמקומו מופיע המונח "טיפול סוציאלי" (social care). היא מתארת את השינויים שהתרחשו בתרבות ארגוני השירות והטיפול ואת מנהליהם של ארגונים חברתיים שאימצו את גישת העסקים, המדגישה התייעלות מתמדת, מדידת תוצאות, ועבודה בסרט נע, עקרונות שמקורם בתעשיית המכוניות (Fordist Principles). כמו-כן היא מלינה על ההשתלטות של הגישה האמפירית הפוזיטיביסטית ביצירה ובקידוד של ידע למטרות טיפול והתערבות, מה שקרוי "Evidence-Based Practice" (Rosen & Proctor, 2003). דומינלי מתנגדת לצמצום הגדרת מקור הידע כנובע ממחקר אמפירי פוזיטיביסטי בלבד והיא מזכירה את הביקורת נגד גישה יחידה ומוטה זו. היא מציעה לעובדים הסוציאליים לשאוב מן "המעיינות הצלולים" של ידע חווייתי, מן הניסיון הקליני ומן הנרטיבים הדומיננטיים של פונים וקהילות, שבהם נמסכים גם מסרים של כוח ופוליטיקה. אלה לא פחות רלוונטיים לטיפול ולשינוי חברתי מאשר ידע שנאסף בדרכים מדעיות, נייטרליות וסטנדרטיות, החפות מכל הקשר רלוונטי.

בתחום המדיניות החברתית דומינלי מבכה את היעלמות מדינת הרווחה ואת העובדה

שלאורך ההיסטוריה, ועתה, לאור הדומיננטיות של הקפיטליזם הגלובלי, אף ביתר שאת, העובדים הסוציאליים מזוהים עם האוכלוסיות החלשות והנחשלות בחברה המדגישה ערכי עושר והצלחה כלכלית. עם דעיכתה של מדינת הרווחה יחסי-הגומלין בין מקצוע העבודה הסוציאלית ובין המדינה עוברים תמורה. מדובר במציאות חברתית אשר בה תערובת של אמצעי חקיקה, ארגונים פרטיים, ארגונים שלא למטרות רווח והסדרים קהילתיים משפיעים על הפרקטיקה של העבודה הסוציאלית ואף מחוללים בה שינויים.

פרק רווי מידע, המציג את "האני מאמין" המקצועי של המחברת, מסתיים בקריאה לעבודה הסוציאלית לאמץ גישה כוללנית (Generalist) ולפעול במישורים מן המאקרו (מדיניות) ועד למיקרו (הטיפול ביחידים). היא קוראת לעריכת מחקרים ולבניית בסיס ידע למקצוע במובן הרחב ביותר, תוך הסתמכות על מקורות מגוונים ולא רק זה המדעי הפוזיטיביסטי, והיא תופסת את המקצוע כמשפיע על שינוי חברתי באמצעות החתירה להשגת צדק חברתי.

בפרק השני, "מקצוע בהקשרים משתנים", נדונים שני נושאים. האחד מרחיב ומדגים את קריאתה של המחברת, שנוכרה בפרק הקודם, בדבר הצורך בפעולה מקצועית בשלוש הרמות שבהן העבודה הסוציאלית מתרחשת: ברמת ניסוח המדיניות (מאקרו) ברמת יישום וניהול המדיניות (מזו) וברמת הטיפול ביחידים, משפחות וקבוצות פונים. בהיותה מרצה לעבודה סוציאלית בבריטניה, היא מתבססת בעיקר על דוגמאות מתוך הניסיון הבריטי. הנושא השני סוקר בקצרה את התפתחות העבודה הסוציאלית בבריטניה, תוך התרכזות בשלב הנוכחי: עבודה בתנאי שוק מעורב, כשהדגש המושם בארגונים מספקי השירותים הוא על יעילות ואפקטיביות, פיקוח צמוד על עובדים מקצועיים ודרישה מתמדת מצד ההנהלות לספק שירות/מוצר בעל תוצאות נראות.

בפרק השלישי, "ערכים, אתיקה והעצמה", המחברת חוזרת ומוזכירה את מקומם המרכזי של ערכים בעבודה הסוציאלית. טענתה העיקרית היא, שבחינוך הנוכחי לעבודה סוציאלית הדגש מושם, בעיקר, על ערכים אשר מתבטאים במגע בין העובד הפרטני ובין הפונה הבודד: אמון, סודיות, אי-שיפוטיות, אמפתיה וכדומה. אלא שערכים אלה, לדעת המחברת, לא הביאו לשינוי החברתי הדרוש. הפערים החברתיים רק גדלים והולכים, אי-צדק חברתי באשר לזכויות מהגרים, קשישים ואנשים בעלי צרכים מיוחדים, בולט בכל תחום בחיי המדינה. היא קוראת לחזור לעבודה הקהילתית שעסקה באיגום משאבים וליצירת בריתות בקרב פונים, אנשי מקצוע, מעבידים ונציגים פוליטיים ברמות המקומיות והלאומיות ואפילו הבינלאומיות, כדי להשיג שינויים חברתיים ולהעצים את כוחם של הנזקקים.

ארבעת הפרקים הבאים (הרביעי עד השביעי) מוקדשים לאוכלוסיות נזקקים שלדעת המחברת יש לעבודה סוציאלית מה לתרום למענן: ילדים ומשפחות, קשישים, עבריינים וקהילות.

הפרק השמיני נושא את הכותרת "כיוונים חדשים לעבודה סוציאלית: תלות גומלין, הדדיות, אורחות וצדק חברתי". בפרק זה המחברת מציגה את החזון שלה לעבודה סוציאלית המותאמת לשינויים הכלכליים והחברתיים המתרחשים בעקבות המהפכה הגלובלית והצמצום, עד כדי ביטול לעתים, של הישגי מדינת הרווחה. החזון מתבסס על זכויות היחידים האזרחים, בחברה דמוקרטית, לחיים של כבוד ולמיצוי של זכויותיהם. בחברה דמוקרטית קיימת, לדעת המחברת, תלות הדדית בין קבוצות אזרחים ובינם ובין הרשויות. יש להקים בריתות ששותפים להן הפונים, פרטים הנתונים במצוקה ובמצוקות פוטנציאליות, אנשי מקצוע, אנשי מפתח בקהילה ומייצגי שירותים חברתיים. גופים קהילתיים כאלה ייטלו על עצמם את האחריות לדאוג לצורכיהם של חברי הקהילה, וידאגו להעביר את משאלותיהם ואת הצעותיהם לתיקונים ולשינוים בחוק באמצעות חברי הפרלמנט הנבחרים בבחירות אזוריות.

המחברת חווה בתוכניתה עולם שוויוני, שבו מתקיימים יחסים דיאלוגיים בין הפונים ובין העובדים הסוציאליים (ברמת הטיפול הפרטני). הפונים ישולבו בגופי תכנון, ובשדולות הפועלות מול נציגי הממשלה או הרשויות המקומיות, וישתתפו בהקמת מלכ"רים הפועלים לטובת האינטרסים של הקהילה. נימוקיה לשינוי חברתי מתבססים על תפיסתו של מרשל (Marshall, 1970), בדבר זכותו של האזרח בחברה דמוקרטית להיות מכוסה בשלושה תחומים: קיום זכויות פוליטיות (הזכות לבחור ולהיבחר), זכויות אזרחיות וזכויות חברתיות, הממומשות באמצעות מדינת הרווחה. מערכת נוספת של נימוקים לזכויות של אזרחי המדינה ליהנות מבנוסים כלכליים וחברתיים נגזרת, אליבא דדומינלי, מן החובה המוסרית של קיבוצים חברתיים לסייע לאוכלוסיותיהם החלשות. נימוקים אלה מושתקים כמובן תחת רעם קולותיהם של חסידי כוחות השוק החופשי, גישת אי-ההתערבות של הממשלה והצורך לאפשר ל"יד הנעלמה" לפעול את פעולתה הכלכלית המבריא. במסגרת החינוך לעבודה סוציאלית היא מציעה להעלות את רמת המחקר וההוראה בתי-הספר לעבודה סוציאלית. יחד עם זה היא מצביעה על הצורך בגיוון דרכי המחקר ואידיאולוגיות המחקר: פוזיטיביזם בצד גישות נרטיביות, ידע הנאסף מתוך ניסיון ולמידה רפלקטיבית בעקבות יחסים של דיאלוג המתפתחים בין אנשי מקצוע לפונים.

ניכר, שאת הספר כתבה מישהי שהיא בתי-סמכא ומתמצאת ברזי מקצוע העבודה הסוציאלית. לזכותה עומדים מחקר והגות בכמות ובאיכות ראויים לציון בנושאים הנוגעים לרווחה סוציאלית באנגליה. בהיותה הנשיאה לשעבר של ארגון בתי-הספר הבינלאומיים לעבודה סוציאלית היא גם מתמצאת במה שנעשה בארצות אחרות. הקורא את הספר מתרשם הן מן הלהט האנושי והמוסרי שביסוד הצעת חזונה לעבודה סוציאלית הנמצאת בתהליכי שינוי, אך גם מן החרדה והחשש הנמסכים בכתיבתה לגורל הפונים לטיפול בשירותי רווחה ולמעמדו ולעתידו של מקצוע העבודה הסוציאלית.

הקורא הסוקר את הספר אינו יכול להימנע מן המסקנה, שעל-פי ניתוחה של דומינלי הסיכוי להתממשות חזון הברית בין עובדים סוציאליים לקהילות של פונים ואנשי מקצוע אחרים, במטרה לפעול למען רווחתם, אינו כל כך ריאלי. אפילו אם יוגשם חזון זה באופן חלקי ומקומי כהסדרים של אד-הוק, הם אינם מבטיחים פתרון לכרסום המתמיד במעמד העבודה הסוציאלית, ובתפקוד של ארגוני השירות שבמסגרתם היא פועלת. כרסום מתמיד זה מקורו, בעיקר, מחוץ למקצוע העבודה הסוציאלית, אך בחלקו הוא פרי דרך התפקוד של המקצוע והיעדים החברתיים שלו. אשר לגורמים מחוץ למקצוע נראה, שהאידיאולוגיה הניאו-ליברלית וכוחות הגלובליזציה נעשים יותר ויותר דומיננטיים במדינות דמוקרטיות, כולל אלה שנחשבו בעבר מדינות רווחה (בריטניה, ישראל). האמונה של דומינלי, שבמדינה דמוקרטית מודרנית קיימות תלות הדדית והדדיות (reciprocity) בקרב המגזרים השונים בחברה, ובאמצעותם ניתן לחתור להשגת שינוי חברתי, אינה עומדת במבחן המציאות. במדינות אלה גוברות דווקא מגמות האינדיווידואליזם ונטישת ערכים קולקטיביסטיים של סולידריות ואחריות הדדית של חלקי החברה. גם קולם של פילוסופים, אנשי מוסר, אינטלקטואלים וקבוצות אליטה נוספות אינו מהדהד באופן אפקטיבי כדי לשמש שופר לאנשים במצבים חברתיים מובסים. לעומתם עולות באפקטיביות רבה יותר תרועות הניצחון במיזמים הטכנולוגיים והעסקיים בחברה.

גורם חוץ-מקצועי נוסף המכרסם במעמד העבודה הסוציאלית הוא ירידת קרנן של הפרופסיות (דפרופסיונליזציה). על מגמה זו עמדו מספר חוקרים, למשל, פרינט (Print, 1994), בניתוח סוציולוגי של פרופסיות בחברה הגלובלית, והילי ומיגהר (Healy & Meagher, 2004), בתחום העבודה הסוציאלית. הסיבות לירידת קרנן של הפרופסיות הן נגישות פומבית למידע, ירידת קרנה של הסמכות בארגונים ובחברה ועמה גם הסמכות הרפואית והמקצועית, הדגשת זכויות חולים/פונים ועגינתם בחוקים, ומשפטי נויקין עקב אי-עמידה בסטנדרטים רפואיים (Malpractice). גורם נוסף התורם לדפרופסיונליזציה (ובעקיפין מחליש את הנימוק של דומינלי בדבר הקול המוסרי שצריך להישמע מצד האינטלקטואלים בחברה לטובת החלשים) מזכיר פרינט (Print, 1994), שתיעד תזוזה של אינטלקטואלים ואנשי מקצוע בכיוון של אימוץ ערכים שמרניים. יתר על כן, גם אנשי הפרופסיות נלחמים על מעמדם הכלכלי במערכת הריבודית החדשה הנוצרת בעקבות מגמות הניאו-ליברליזם והשפעתן על המבנה החברתי. מכאן נובעת גם האשמתם של בעלי מקצוע חופשיים בהפניית עורף כלפי קבוצות חלשות בחברה. כזכור, המקצועות נוצרו במקורם מתוך תחושת שליחות וערך גבוה של שירות כלפי הפונים והחברה. היום מושם דגש רב על הכנסה גבוהה בפרופסיות כמו רפואה, משפטים ופסיכולוגיה, וזו נהפכה לאחד מסמלי היוקרה בתרבות מקצועות אלה.

אשר לסיבות לכרסום במעמד העבודה הסוציאלית שמקורן בתוך המקצוע, יש להזכיר את מיעוט המחקר ונדירות השימוש בתיאוריה ובגישה רפלקטיבית בשדה הפרקטיקה (Rosen & Proctor, 2003). כמו־כן ניתן להצביע על העדר בחינות הסמכה, מיעוט דרישות לעדכון ידע מקצועי והשתלטות גישה ביורוקרטית על אנשי המקצוע.

הקריאה בספרה של דומינלי מחזירה את הקורא כמעט מאה שנים אחורה בזמן, לדו"ח של פלקסנר, "האם העבודה הסוציאלית היא פרופסיה?", שבו פתחנו את הסקירה. רבים מן הליקויים שהוא הצביע עליהם ממשיכים לאפיין את המקצוע: גבולות רחבים ותחומי עיסוק רבים ומגוונים. מטרות המקצוע אינן ברורות ומוסכמות, הן על דעת העוסקים בו והן על דעת הפונים, בעלי מקצועות אחרים וביורוקרטים. אולם, אפשר שיש לחיות עם העובדה שבתוך העבודה הסוציאלית, כמעט כמו בימי ייסודה, מתקיימים זה בצד זה שני מודלים של התערבות: הטכני־רציונלי (הרפואי) והחברתי־מסנגר. ספרה של דומינלי מעורר למחשבה בדבר הצורך הדחוף לחשוף אנשי מקצוע וסטודנטים בישראל לזיכוחים אלה הנוגעים בשורש זהותו של המקצוע. גם אם רוב הסטודנטים בוחרים להתמחות בגישה הקלינית־רפואית, עליהם להיות ערים לקיום גישות נוספות: גישת הצדק החברתי (Finn & Jacobson, 2003, למשל), גישות פמיניסטיות, גישות ביקורתיות. ספרה של דומינלי שולח מסר לאנשי המקצוע המתבצרים בצל המודל הפרופסיונלי והמוגן, שהכוחות החברתיים והכלכליים שהם פועלים בתוכם לא יאפשרו להם את שלוות הנפש הזו, אם לא יעשו בדיק בית יסודי במחשבה ובארגון כדי לקדם את פני השינויים הגלובליים, ולעצב מקצוע המותאם לתנאים אלה.

ביבליוגרפיה

- Finn, J. & Jacobson, M. (2003). Just practice: Steps toward a new social work. *Journal of Social Work Education*, 39 (1), 57-78.
- Flexner, A. (1915). Is social work a profession? In *Proceedings of the National Conference of Charities and Correction* (pp. 576-590). Baltimore: Russell Sage.
- Healy, K. & Meagher, G. (2004). The professionalization of social work: Collaborative approaches for achieving professional recognition. *British Journal of Social Work* 34, 243-260.
- Marshall, T. (1970). *Social policy in the twentieth century*. London: Hutchinson.
- Print, S. (1994). *In an age of experts: The changing role of professionals in politics and public life*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Rosen, A & Proctor, E. (Eds.) (2003). *Developing practice guidelines for social work intervention: Issues, methods and research agenda*. New York: Columbia University Press.

Lister, Ruth (2004). *Poverty*. Cambridge, UK: Polity Press. 238 pages.

סקרה: מיכל קרומר־נבו.*

בסדרה "מושגי מפתח" (key concepts) של הוצאת פוליטי הבריטית פרסמה רות ליסטר את ספרה האחרון, המוקדש למושג "עוני". ליסטר היא בעלת ניסיון אישי ומקצועי מגוון והדבר ניכר מאוד גם בכתיבתה. מלבד היותה חוקרת, היא היתה פעילה במשך שנים בארגון מוביל בבריטניה למיגור העוני בקרב ילדים ומשפחות (The Child Poverty Action Group), ובמאבקם של ארגוני נשים למען השגת חירות משפטית וכלכלית לנשים. במהלך השנים הללו היא התנסתה במחקרי פעולה משתפים (Action Research Participatory) עם בני אדם החיים בעוני, ופיתחה מחויבות תיאורית ופוליטית לרעיונות פמיניסטיים וגם לרעיון של שילוב נשים וגברים המצויים בעמדות שוליות, ביחס למרכזי הכוח החברתיים, בהליכי מחקר, כחלק ממימוש מעמדם כאזרחים. הספר אינו מושלם. לעתים הטיעון מתפזר, וקשה לעקוב אחרי הקו המחבר בין הדוגמאות הרבות והציטוטים הרבים המופיעים בו. יחד עם זאת, זהו ספר מצוין ופורץ דרך, והוא דוגמה יוצאת־דופן לשילוב הלא מספיק השכיח שבין טקסט מדעי, מחויבות חברתית ועמדה ביקורתית כלפי מוסדות החברה ואחריותם לעוני. ליסטר מציעה המשגה ביקורתית המבוססת על תיאוריות ומחקרים עדכניים, ובמידה רבה חדשניים. המקורות שהיא מסתמכת עליהם אינם נפוצים בשיח האקדמי, שכן בצד אזכורים למחקרים שנעשו באקדמיה היא מאזכרת בהרחבה גם מחקרים שעשו ארגוני זכויות אדם וארגוני צרכנים, ובדרך זו היא מכלילה נקודות מבט שונות לגבי רוב הנושאים שהיא דנה בהם, וביניהם את הפרספקטיבות של בני אדם החיים בעוני, את חוויותיהם וניסיונם. בהתבסס על אלה, היא מציעה המשגה חדשה, שתשמש, כך אני מקווה, מקור להשראה למחקר ומדיניות בתחום המאבק בעוני.

עיקרו של החידוש בהמשגה שהיא מציעה הוא בכך, שהיא רואה את המושג עוני ככולל מרכזו מטריאלי, מוגדר ומובנה מבחינה חברתית ותרבותית, המתווך ומפורש באמצעות פעולות ויחסים סימבוליים. בצד האלמנטים החומריים של עוני, בני אדם החיים בעוני חווים גם את האלמנטים הסימבוליים הכרוכים במצוקה כלכלית, כמו חוסר כבוד, השפלה, בושה וסטיגמה, פגיעה בכבוד ובהערכה העצמית, אחרות, שלילה של זכויות אדם, אזרחות מופחתת, השתקה והעדר כוח. אלמנטים אלה כמעט

* מיכל קרומר־נבו היא מרצה במחלקה לעבודה סוציאלית ע"ש שפיצר והרכות האקדמית של המרכז הישראלי לשיטות מחקר איכותניות באוניברסיטת בן־גוריון בנגב. בשנה האחרונה היא נמצאת באוניברסיטה של פנסילבניה כחוקרת אורחת. ספרה על נשים ועוני, הבוחן סיפורי חיים של נשים החיות בעוני מעמדה פמיניסטית, עומד לצאת בקרוב בסדרה "מגדרים" של הוצאת הקיבוץ המאוחד.

לא קיבלו התייחסות בהגדרות קודמות של המושג. הספר כולו, על שמונת פרקיו (כולל פרק הסיכום), בונה המשגה זו ותומך בה, תוך־כדי שימוש נרחב בתיאוריה של אמרטיה סן (Amartya Sen) ובמושגים יכולות (capabilities), אזרחות, זכויות אדם, ותחושת רווחה (well being).

כוחה של המשגה זו ניכר כבר בפרק הראשון. בפרק זה ליסטר מציגה הגדרות שונות למושג עוני ומבחינה ביניהן, לא רק באשר לאופן שבו הן מתייחסות לאלמנטים החומריים (לדוגמה, עוני במונחים של הכנסה נמוכה או של רמת חיים נמוכה), אלא גם בנוגע לאלמנטים סמליים. כך, לדוגמה, היא בוחנת האם ההגדרות השונות מכירות בבני אדם החיים בעוני כ"סוכנים" (agents), האם הן מאפשרות הבחנה בין מצבי עוני שונים והאם הן מאפשרות לבחון את מערך המגבלות וההזדמנויות החברתיות המשפיעות ומעצבות את מהלך חייהם של האזרחים.

בפרק השני, המוקדש למדידת עוני, ליסטר מדגישה את אופיים ההבנייתי של כלי המדידה השונים, גם הכמותיים, ואת הצורך בשילוב של כלים ושיטות למדידה, במיוחד בהרחבת השימוש בכלים איכותניים, המאפשרים הכרה בידע של בני אדם החיים בעוני לקבלת תמונה רחבה ורלוונטית. בפרק זה היא מתמודדת עם השאלות: מה למדוד? (לדוגמה, הכנסה משכר או מרכוש); מי מודד? (מומחים או הציבור הרחב); את מי מודדים? (משק משפחתי לעומת יחידים). ליסטר תומכת במדידת העוני בקרב יחידים, ולא בקרב משפחות, שכן את העוני חווים בני אדם יחידים ואנו נאבקים על רווחתם של יחידים; וגם מהו ההקשר של ההשוואה בקביעת העוני? (לדוגמה, האם עדיף למדוד עוני במונחים מקומיים או במונחים לאומיים, או האם יש לבדוק עוני של ילדים רק בהשוואה לילדים אחרים או בהשוואה לכלל האוכלוסייה).

הפרק השלישי עוסק באי־שוויון, בחלוקה חברתית ובחוויות השונות של עוני. הטיעון המרכזי בפרק זה הוא, שיש לבחון עוני בתוך ההקשר של אי־שוויון כלכלי־חברתי ומעמד חברתי. העיקרון המנחה את הטיעון הוא, שאי־שוויון נמצא ביחסי־גומלין עם העוני ולמעשה מהווה גורם מתווך, המשפיע על החוויות הנפרדות של בני אדם החיים בעוני. בהקשר זה נבחנות חוויות שונות של עוני בהתייחס למשתנים כמו מגדר, גזע, נכות וגיל.

בפרק הרביעי זוכים לטיפול המושגים הדרה והכלה חברתית (social exclusion and inclusion). מושגים אלה נכנסו לשיח החברתי באיחוד האירופי (ופחות בארצות־הברית), לאחר שנקבע באמנת אמסטרדם בשנת 1997 המאבק בהדרה כאחת המטרות של מדיניות חברתית, ובפסגת ליסבון נקבעה בשנת 2000 ההכלה כשיטה מועדפת לפעולה ישירה. למרות עמימותם היחסית של מושגים אלה ליסטר רואה בהם פוטנציאל לניתוח דינמי של היבטים שונים המתקשרים לעוני, כגון זכויות והשתתפות חברתית.

הפרק החמישי מוקדש לתיאור ולניתוח של השיח על העוני. זהו פרק מרתק, שבו ליסטר מציגה בכנות את הסכנה הטמונה בכל דיון על עוני שעורכים בני אדם שאינם חיים בעוני, גם אם הם מחויבים למאבק בו וחשים אמפתיה כלפי אלה החיים בעוני. סכנה זו נעוצה בעובדה הפשוטה, שכל שיח כזה, העוסק בהגדרות ובתיאור החוויות הכרוכות בעוני, לוקח מבני אדם החיים בעוני את הזכות להגדיר את עצמם – זכות אדם בסיסית ומשאב פוליטי מרכזי. השיח המתואר בפרק זה מוצג כשיח של אחרות (Othering), המאופיין ביצירת סטריאוטיפים וקטגוריות של ה"עניים", המבוסס על תפיסת ה"עניים" כאחרים. כלומר, שונים משאר החברים בחברה ויצירת דימוים ככאלה. שיח זה תורם לניכור כלפי בני אדם החיים בעוני, מחזק את ההדרה הסמלית שלהם, ונותן לגיטימציה לעליונותם של מי שאינם חיים בעוני. ליסטר סוקרת את גלגוליו של שיח זה מאז המאה ה-19 ומראה כיצד נתפסו העניים לאורך ההיסטוריה של העולם המערבי כנחשלים, כבעלי אישיות ומוסריות פגומים, כעבריינים, או כמטופלים. העבודה הסוציאלית נתפסת בהקשר זה כאחת הזרועות שבאמצעותה ייצרה מדינת הרווחה את אחרותם של בני אדם החיים בעוני. מאבקם של אלה החיים בעוני, בהקשר זה, הוא המאבק על הזהות החברתית כ"דומים". כלומר, המאבק הפוליטי על ייצוגם כאזרחים בעלי תכונות שאינן שונות באופן מהותי מתכונותיהם של חברים אחרים בחברה.

בפרק השישי ליסטר עוסקת ביחסים הסבוכים שבין עוני ובין המושג "סוכנות" (agency). אחת הביקורות שלה על השיח על האחרות נוגעת בכך, ששיח זה אינו מתייחס לבני אדם החיים בעוני כאל פרטים אוטונומיים, בעלי כוח ויכולת בחירה, יצרניים ויצירתיים, אלא הוא מציג אותם כאובייקטים סבילים. גישה אחרת, גם היא חלק משיח ה"אחרות", מכירה באקטיביות של אנשים החיים בעוני, אלא שאקטיביות זו משמשת כדי להאשים אותם באחריות לעוניים, ולא כדי להכיר בסובייקטיביות שלהם. כך או כך – בין שנשללת מבני אדם החיים בעוני האקטיביות והסוכנות שלהם, ובין שייחוסים אלה משמשים כדי להוכיח שהעניים אשמים בעוניים ומביאים אותו על עצמם – מדובר בשיח על אחרות. ליסטר מציגה רצף של אופנים שבהם באה לידי ביטוי הסוכנות של אנשים החיים בעוני – "סוכנים של חיי היומיום" מתבטאת ביכולת "להסתדר", כלומר לנהל משאבים אישיים, חברתיים, כלכליים ופיסיים באמצעות אלתור; "סוכנים של התנגדות" מתבטאת בפעולות יומיומיות שמטרתן שמירה על אוטונומיה וחירות אישיים; "סוכנים של מאבק" מתבטאת בפעולות ישירות שמטרתן יציאה מעוני, ו"סוכנים ברמה הפוליטית" המתבטאת בהתארגנות והשתלבות בפעילות פוליטית למאבק בעוני.

בפרק השביעי, הנושא את הכותרת "עוני, זכויות אדם ואזרחות", מוצג שיח על זכויות כאלטרנטיבה לשיח על אחרות. שיח על זכויות מתייחס לעוני כאל הכחשה או

מניעה של זכויות אדם (בהקשר זה מוזכרת השפעתם החשובה של ורסינסקי, מייסד תנועת העולם הרביעי, ושל סן על האומות המאוחדות, שפרסמו בעשור האחרון מספר דוחות מומחים על הנושא).

לשיח על זכויות יכולים להיות יישומים בתחום של מימוש זכויות, אבל ליסטר מדגישה את כוחו הרטורי הסמלי של שיח זה. שיח על זכויות בוחן לא רק מה הם המשאבים שבני אדם זקוקים להם כדי לא לחיות בעוני, אלא בוחן גם מה הם התנאים הבסיסיים הנדרשים כדי שאזרחים בחברה יוכלו לקיים רמה הולמת של חיים ולממש את זכויותיהם האזרחיות, החברתיות, התרבותיות והפוליטיות.

בהקשר כזה ניתן לראות שעוני הוא מצב של שלילת זכויות, בין היתר מכיוון שזכויות אינן נפרדות זו מזו, ופעמים רבות מימוש זכות אחת הוא תנאי מקדים למימושה של זכות אחרת (כמו במקרים שבהם מחוסרי דיור אינם יכולים לקבל שירותים אחרים מפני שאין להם כתובת מגורים, או מקרים שמימוש זכויות מותנה בהשתתפות אזרחית, וזו מוגבלת בשל העדר גישה לביטחון כלכלי). מימושן של זכויות כולל גם את האפשרות לממש את הזכות לכבוד ואת "הזכות לקול" בחברה האזרחית – זכויות אשר נשללות מבני אדם החיים בעוני. בהקשר זה ליסטר מציגה ממצאים מעניינים ממחקרים שונים, שבהם בני אדם החיים בעוני מתארים את החוויה שלא מקשיבים להם כאחת החוויות העיקריות של שוליותם. ליסטר עושה הבחנה חשובה ביותר בין המצב (הנפוץ יותר) שבו נותנים לבני אדם החיים בעוני "להשמיע את קולם", ובין המצב הנדיר שבו באמת מקשיבים לבני אדם החיים בעוני, כלומר נותנים להם את הזכות להגדיר בעצמם את סדר־היום הקובע ואת הכוח להשפיע.

הספר אינו מסתפק בניתוח רעיונות ומושגים, אלא מציע בפרק הסיום גם יישומים של תפיסת המושג, כפי שהוצגה עד כה, למחקר ולמדיניות בנוגע לעוני. לאחר דיון קצר בהשפעת המחקר על מדיניות וביחסים שבין המחקר לאנשים שהוא חוקר, ליסטר פונה בקריאה להוציא את הדיון על העוני ממגירת השוליות, ולהכלילו כנושא בדיונים רחבים יותר של מדיניות שבהם מעורב הציבור הרחב. הפוליטיקה של המאבק בעוני צריכה לפנות לכיוון כפול – מאבק למען חלוקה מחדש (מאבק בהיבטים החומריים של עוני) ומאבק למען הכרה וכבוד (מאבק בהיבטיו הסימבוליים). ברמה החומרית המטרה היא להשיג חלוקה מחדש בין מרובי המשאבים הכלכליים ובין מחוסרי המשאבים הכלכליים ברמה הגלובלית וברמת המדינות. ברמה הסמלית המטרה היא להשיג הכרה באנושיותן, באזרחותן ובערכן של קבוצות המצויות בשולי החברה כשותפות מלאות בפעילות הגומלין החברתית. לפי תפיסה זו, הכרה וחלוקה מחדש אינם שני דברים שונים, אלא שני פניו של מאבק אחד, המאבק לצדק חברתי.